İdeal Devlet

Yıl 1969…

Bir yıl önce bir rastlantı sonucu tanışmış ve kısa bir süre sonra nişanlanmış olduğum Figen ile evlendik. Oysa ben henüz üniversite öğrencisiydim. Olsun! Ankara'da bir ev tutarak yerleştik. Bu birliktelik bana bir hız kazandırdı. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nden inşaat mühendisi olarak mezun olabildim.

Önceleri, derslerden çok tiyatro ile uğraşıyordum. Figen olmasaydı, kim bilir daha kaç yıl sürecekti bu üniversite öğrenciliği…

Meslek yaşamıma Ankara'da Karayolları Genel Müdürlüğü'nde yol bakım plânlama mühendisi olarak başladım. Beri yanda üniversitede master çalışmasına girişmiştim.

«Aradaki yıllarda anlatacak bir şey yok mu?» diye sorabilirsiniz.

Hiç olmaz mı? Var… Hatta belki en önemlisi var, dünya görüşümü değişime uğratan… Ona sonra geleceğiz, edebiyatta "geriye dönüş" denilen yöntemle…

Karayolları'nda çalışmayı özellikle istemiştim. Gerekçesi, bunun tüm diğer devlet kurumları arasında "ideal" olduğunun söylenmesiydi.

Çok daha önce bir broşür görmüştüm. Üzerinde "Karayollarında Çalışmak İstemez Misiniz?" yazılıydı. Nitekim üniversiteyi benden önce bitirmiş olan birçok arkadaşım da bu kuruma girmiş, anlata anlata bitiremiyorlardı. Üstelik iyi para kazanıyorlardı. O tarihlerde bazı devlet kurumlarında teknik elemanların aldığı ücret özel sektörü aratmıyordu.

Anadolu'nun birçok yerinde bu kuruma **"Turuncu Ordu"** denirdi. Bu deyiş, kurumun, daha önce yolu bile olmayan yerlerde birkaç yıl içinde ulaşımı sağlamış, çoğu yerde yolu iyileştirip geliştirmiş olmasından ileri geliyordu; Karayolları'nın taşıt ve iş makinelerinin rengi.

Bu kurumda şefler, abiler vardı. Gençlere mesleğin uygulanmasını öğretir, çok yakın ve içtenlikli davranırlardı. İçyapısı bakımından da bu kurum bir aile gibiydi. Bence bir ideal devlet kurumuydu.

Şefler ve abiler bana her bakımdan öğüt verip önerilerde bulunmuştu. Örneğin Nihat Aşçı Abi bir gün bana şöyle demişti: «İki şeye dikkat et... Birincisi sakın işini eve götürme. İkincisi kaç çocuk yapacaksan hepsini birbiri ardınca yap; bebeler birlikte büyüsün.»

Çalıştığımız bölümün görevleri çok önemliydi. Kasabalara ve köylere uzanan ikincil yollarda yapılacak işlerin plan ve programı hazırlanırdı. Ancak bu işin bilimsel denilebilecek türden bir yöntemi, objektif kriterleri yoktu. Ben orada bu işin planlamasını belli, hesaplı bir yönteme bağladım. Bu planlama tekniği hem üniversitede master tezim oldu hem de Karayolları tarafından yayımlanan ilk meslekî kitabım…

***

Karayolları örgütünü öylesine çok sevmiştim ki, bu çalıştığım bölümün bağlı olduğu Bakım Dairesi Başkanı Öztekin Büyükalp Abi'nin dikkatini çekmişti. Bir gün odasında beni karşısına aldı. Neden bu kurumu seçmiş olduğumu sordu. Şöyle demiştim:

«Ben Karayolları'nı bir ideal devlet kurumu olarak görüyorum. Bu kurumda ülkem ve insanlarımız için yararlı hizmetler üreteceğime inanıyorum .»

«Evet, bir genç mühendis olarak diğer bazı devlet kurumlarıyla karşılaştırınca bizimkini böyle görebilirsin ama çok noksanımız olduğunu bilmelisin. Zamanla görecek, anlayacaksın. Senin düşündüğün gibi bir devletin "ideal" olabilmesi için, kurumlarının tümüyle üstün bir düzeye varmış olması gerekir.» demişti.

Bir "ideal devlet örneği" peşinde koşacaksam, bunun için önce biraz okuyup inceleme yapmamı, üniversite öğrencileri olarak savunmasını yaptığımız sosyalist doktrinlerin yararlı olmakla birlikte yeterli olmadığını, bu konu üzerinde yeterince bilgi edindikten sonra benimle aynı ülküyü paylaşan başkalarıyla da iş birliği ederek çalışmamı önermişti.

Haklıydı; 1967 yılında üniversiteden arkadaşım Ertan Akşahin ile birlikte Van'ın Erciş bölgesinde yaptığımız bir araştırma, kitapçık olarak basılmış ama kapsamı ön yargılı düşünceler nedeniyle beğenilmemişti.

Öztekin Abi bana Tommaso Campanella'nın ***"Güneş Ülkesi"*** adıyla dilimize çevrilmiş kitabını ödünç vermişti. «Al, fırsat bulduğunda bunu dikkatle oku. Fakat kitabımı geri isterim. İlgini çekerse, benzer konuları okuyacağın diğer kitapları kendin bulmalısın.» demişti.

O kitabı okuduğumda, bu konuda bilgi edinmek için o kadarının yeterli olmadığını, başka kaynaklardan da yararlanmak gerektiğini anlamıştım. Bu olanağı ise yıllar sonra buldum. Öztekin Abi, bana bunun yolunu açmıştı.

İdealizm

Sözlüklere baktığımızda "ideal" sözcüğünün bir sıfat olarak iki ayrı anlama geldiğini görürüz.

Bunlardan biri güncel dildeki anlamıdır. "Düşüncenin tasarlayabileceği üstün nitelikleri kendinde toplayan" biçiminde açıklanır. Karşılığı "ülküsel" olarak da verilebilir. Diğeri felsefede geçen anlamıdır: "Yalnızca düşünce yolu ile kavranabilen" demektir.

Bu sıfattan bireysel bir nitelik olmak üzere türetilen "idealist" sözcüğünün karşılığı, güncel dildeki kullanımında "ülkücü", felsefede "düşünceci" olarak verilebilir.

Bir doktrin ya da öğreti olarak "idealizm", güncel kullanımda "ülkücülük", felsefede "düşüncecilik" ile özdeşleşir.

Kimilerine göre bunlardan sadece biri geçerli, diğeri geçersizdir.

Ben her iki anlamı birden geçerli tutmak istiyorum.

***

İnsan, tarih boyunca bir yandan uyumlu bir devlet yapısının, diğer yandan toplum düzeninin gerçekleşmesini engelleyen ya da aksamasına yol açan etkenleri incelemiştir.

Kimileri bu yaşam tarzının düzeltilmesi, kimileri kökten değiştirilmesi için çaba harcamış, bunun için çeşitli girişimlerde bulunmuştur.

Kimisi bireysel ya da zümresel yani kendi topluluklarına özgü çıkarlarını öncelikli tutarak, devletin yapısının ve toplumun yaşam tarzının olduğu gibi korunmasına, düzenin bozuk yönlerinden yararlanmaya çalışmıştır.

Kimisi de hem kendi toplumunu hem de bildiği ve tanıdığı diğer toplumlardaki yaşam tarzlarını daha duyarlı ve bilinçli olarak kavrama yolunu tutmuştur.

Toplumsal yaşam tarzını gerek sosyal, gerek ekonomik gerekse psikolojik yönleriyle çözümlemeye uğraşan, daha iyisinin ve daha güzelinin nasıl olabileceğini düşünenler de çıkmıştır.

Daha iyi ve daha güzel bir toplumsal yaşamın koşullarının neler olabileceğini düşünenlerden kimileri, bunun toplumu oluşturan halkın itişiyle değil, devletin iyileştirilmesi suretiyle sağlanabileceğini savunur. Bu görüşte olanlar, konuyu yalnızca devletin özellikleri bakımından değil, toplumu oluşturan insanların bireysel nitelikleri bakımından da ele almıştır.

Antikçağdan 18. yüzyıl ortalarına dek birçok düşünür ve devlet adamı bir **"ideal devlet"** tasarımı yapmıştır. Bunlar aslında birer devlet tasarımı olmakla birlikte, devletin nasıl işlemesi gerektiğinden çok insancı (hümanist) sorunların kendilerince çözümüne ağırlık veren düşünceler içerir.

Bu tür tasarımlar daha sonraki tarihlerde de görülür. Ancak bu kez bireysel niteliklerin önemi ya göz ardı edilmiş ya da açıkça bunun hiçbir önemi olmadığı ileri sürülmüştür.

Günümüze daha yakın tarihlerde yapılmış olan ideal devlet tasarımlarının genellikle "toplumsal ekonomik yarar" olarak nitelenebilecek bir düzenin yörüngesine oturtulması öngörülmüştür.

Böylece, yakın geçmişimizde bu konuda ortaya konulan yapıtlar, belirgin olarak bir **"sosyoekonomik doktrin"** üzerinde yoğunlaşmış, sonra bunun savunulması şekline dönüşmüştür.

Bu nedenle, yakın geçmişimizdeki tasarımların "ideal" sıfatının felsefedeki anlamı ile bağdaştırılması zordur.

***

İdeal devlet konusu üzerinde başlı başına bir hayalî ülkeyi tasarlayan yapıtlar, Platon'un ***"E Politeia e Perites Dikes"*** adlı çalışmasıyla başlar.

Bu yapıt, diğer birçok dile "devlet" ya da "cumhuriyet" anlamına gelen bir ad altında çevrilmiştir. Çoğu çevirilerde hayli kısaltılmıştır.

Ülkemizde de ***"Devlet"*** adı altında yayınlanmış çevirileri vardır. Özgün olarak on ciltlik dev bir yapıttır.

Platon, ona göre Sokrat'ın kullandığı akıl yürütme yöntemiyle, dengeli bir doğruluk üzerine kurulu, erdem örnekleriyle dolu bir kentin yaşam tarzını tasarlamaya çalışmıştır.

Ancak Platon'un ideal devletini bütünlenmiş bir biçimde kavrayabilmek için, bu yapıtı incelemek yetmez. Çünkü Platon, bunun yanı sıra genellikle ***"Yasalar"*** adıyla anılan ama aslında *"Diyaloglar"* diye adlandırılması daha doğru olan önceki yapıtında yer alan görüş ve önerilerinin zaten herkesçe bilindiğini varsaymıştır. Ne anlattığını, ne demek istediğini tam olarak anlayabilmek için her iki yapıtı birden okumak gerekir.

Platon'dan sonra bu konu üzerinde yapıt veren pek çok kişi olmuş ama yaklaşık iki bin yıllık bir sürede dönemin değişen toplum koşullarının dışında fazla bir şey ekleyen çıkmamıştır.

Ancak bu konuda, Batı ülkelerinin yazınında pek sözü edilmese de Farabî'nin 940'lı yıllarda kaleme aldığı ***"El-Medînetü'l-Fâzıla"*** adlı yapıtına değinmeden geçemeyeceğim.

Bu kitapta Farabî, ideal bir kent tasarımı yapar ve bir devlet başkanının taşıması gereken nitelikleri sayar. Bu bağlamda ilginç noktalardan biri, "erdem kenti" anlamına gelen ***Medînetü'l-Fâzıla***'nın karşıtına "bilgisizlik kenti" denmesidir. Böylece Farabî'nin ideal devlete ilişkin önerisi ortaya çıkar: Toplumu bilgili ve erdemli kişiler yönetmelidir. Bu kişiler, bedenen ve ruhen sağlam, zeki, hem öğrenmeyi hem öğretmeyi seven, dürüst, kendine güvenen, Tanrı'ya inanan, çalışkan insanlar olmalıdır.

***

16. yüzyılda İngiltere'de Thomas More, ***"Utopia"*** adını verdiği ideal ülkeyi anlatırken farklı bir yöntem kullanmıştır.

İki kitaptan oluşan bu yapıtın ilk bölümünde, İngiltere'nin o tarihlerdeki sosyal yaralarını kurcaladığı görülür. Halka hiç değer vermeyen, uygarlık ile uyumsuz olan yasaları, bunun ardından Hıristiyanlığın egemen organı Kilise'yi elde etmiş toprak zengini soyluların önayak olduğu baskı rejimini olasıya eleştirmiştir.

İkinci kitapta, İngiltere'de görülen kötülüklerin hiçbirinin olmadığı bir ideal ülke olan Utopia'da, -bu varsayımsal ülkede- yıllarca bulunmuş, halkın yaşam tarzını ve devlet örgütünü incelemiş bir gezginin ağzından bir "yolculuk anıları" gibi öyküler anlatır.

Thomas More, tarihe bir yazar olmaktan çok bir devlet ve din adamı olarak geçmiştir. Ünlü yapıtı ise birçok dilde bir deyim oluşturmuştur.

Nitekim dilimizde "ütopya" terimi "gerçek olmayan ideal belde" anlamını aşmış, "güzel ama olmayacak bir tasarım ya da amaç" anlamında kullanılır olmuştur. Oysa sözlük anlamı bakımından ise **"hiçbir yer"** demektir.

***

Geldik Öztekin Abi'nin bana ödünç verdiği kitaba…

İtalyan asıllı Tommaso Campanella kendince bir ideal devlet tasarlarken Platon'un düşünce biçimini, Thomas More'un anlatım tarzını kullanmıştır. ***"Civitas Solis"*** *(Güneş Ülkesi)* adlı yapıtını kaleme alırken aslında amacı hiç de kültürel, politik, sosyal ve ekonomik bakımdan ideal bir devlet betimlemek değildir. Katolik Kilisesi'nin katı dogmalarına, Engizisyon'a ve o tarihlerde İtalya halkını ezen İspanyol emperyalizmine karşı bir özgürlük savaşının önderliğini kalemiyle yürütmek istemiştir.

More ve Campanella, aşağı yukarı aynı dönemin, pek benzer devlet yapısı ve sosyal koşulların egemen olduğu ortamların insanlarıdır. İkisi de tasarımlarında öncelikle "özgürlük" peşinde koşar. Çünkü Avrupa'da insan haklarını hiçe sayan Ortaçağ dönemi Rönesans'ın etkisiyle kapanmış, bir uyanış başlamış fakat insanlar henüz haklarının ve var olması gereken özgürlüklerinin bilincine varamamıştır. Kilise ile krallıklar bir egemenlik çekişmesi içine girmiş ama halkın ezilmesi sona ermemiştir.

Platon'un yaşadığı dönemde ise kesin bir "sınıf ayırımı" vardır. Atina'da bir insan ya yurttaş ya da köleydi ama devletin oluşma tarzı ve işleyişi demokratikti. Dinsel kurumlar yoktu ve din konularıyla devlet işleri de birbirinden ayrıydı.

Din ile devlet, sonradan iç içe geçirilmiştir. Bundan ötürü "Güneş Ülkesi" ile "Utopia" arasında yer yer benzerlikler görülür.

Atina'daki köle sınıfının halkın büyük çoğunluğunu oluşturmasına karşın, ülkede düşünce özgürlüğü vardı. Ancak bu durum birtakım politikacıların işine gelmeyip çıkarlarını zedelemeye başladığında, yargı yoluyla engellenmişti. Bunun için de başka gerekçelere dayanan suçlar uydurulmuştu. Dolayısıyla, Platon'un tasarımı o dönemde herhangi bir tepki görmemişti.

Buna karşılık, henüz Ortaçağ etkisinin sürdüğü, Aydınlanma Çağı'nın henüz başlamamış olduğu bir dönemde Thomas More, düşünce ve tasarımlarını açıkça ortaya serdiği, özellikle İngiltere Kralı 8. Henry'nin karısını boşayıp ikinci kez evlenmesine onay vermeyişi nedeniyle idam edilmiştir. Tommaso Campanella ise 27 yıl boyunca tutsak yaşamak zorunda kalmıştır.

Devlet Yönetimi

Platon'a göre devlet yönetimi tarzının iki tür aşırılığı vardır. Biri **"tiranlık"**tır; bunda tek bir kişinin saltık egemenliği söz konusudur. Diğeri **"timokrasi"**dir; bunda da her kafadan ayrı bir ses çıkar. Platon, bu ikisinin arasında yer alan **"aristokrasi"**nin, yozlaştırılarak "oligarşi"ye dönüştürülmediği sürece, en ideal devlet yönetim biçimi olduğunu ileri sürer.

"Utopia"da bir **"hiyerarşik demokrasi"** vardır. Yalnızca en üst düzeydeki yöneticiler görevlerini yaşam boyu sürdürür. Diğerlerini halk seçip iş başına getirir. Verimli ve başarılı bir çalışma gösterenler yükselebilir.

"Güneş Ülkesi"nin yöneticileri ise, bilgi, yetenek ve erdem bakımından ileri düzeyde kişiler arasından halk tarafından seçilir. Görev başında bulundukları sürece sorumlusu oldukları işlerle ilgili konular üzerinde kesin egemenlikleri vardır. Görevlerini kötüye kullanmaya kalkışacak olanlar hemen indirilir.

***

M.Ö. 4. yüzyılda Antik Yunan uygarlıklarında, Atina başta olmak üzere çoğu kentlerin yönetim tarzına "demokratik düzenin yozlaşmış örnekleri" denilebilir.

Platon, önceki zamanların "monarşi" üzerine kurulu devlet yönetimi tarzının toplumların zararına işleyen sakıncalarını iyi değerlendirmiştir. Dönemindeki anlayışın gereği olarak, tutucu bir düzeni en iyi biçimde gerçekleştirebilecek olan sınıfsal egemenliği ideal saymıştır.

Bu tarzdaki bir devlet yönetiminin toplumları sosyoekonomik çıkmazlara sürüklediği, çoğu Avrupa ülkelerinde ancak Ortaçağ ertesinde anlaşılmıştır.

"Utopia"da bir tür halk egemenliğine dönüş yapıldığı görülürse de Thomas More, devleti yönetenlerin belirli zamanlarda yapılacak olan seçim ile değiştirilebileceğini tasarlama gücünü bulamamıştır.

"Güneş Ülkesi" ulusun egemenliğine dayanan bir demokrasi örneğidir. Ancak seçmenlerin kendilerini yönetmek üzere seçecekleri kişileri yalnızca bilgi bakımından değil, yetenek ve erdem bakımından da nasıl değerlendirebilecekleri belli değildir. Bu nedenle bireylerin kişilikleri de idealleştirilmiştir.

Bu üç yapıttan sadece "Güneş Ülkesi"nde ideal bir devlet kurulabilmesi için önce halkın bilgili, becerikli, erdemli kişilerden oluşması gereği üzerinde durulur. Bunun sağlanabilmesi bakımından sürekli olarak yürütülen düzenli bir eğitim sistemi öngörülmüştür.

Campanella bunu yalnızca küçük ve kapalı bir toplum için düşünmüş, evrensel boyutta geçerli bir devlet yönetimi sisteminin çözümüne yönelmemiştir. Aslına bakarsanız düşünmüştür düşünmesine fakat olabileceğine inanmamaktadır.

Bu noktada Farabî'nin yapıtının biraz daha ağır bastığını söyleyebiliriz. Farabî, "erdem" konusunu diğerleri gibi soyut bir düzeyde bırakmamış, somutlaştırarak insanî niteliklerden hangilerinin erdem, hangilerinin erdemsizlik olduğunu tanımlamıştır.

Söz konusu erdemlerin belli başlılarını az önce belirtmiştik.

Ancak bu bakımdan Doğu ile Batı arasında belirgin farklar dikkatimizi çeker.

Doğu, Batı'ya oranla insanî değerlere daha çok önem verir. Hıristiyanî ve İslâmî bakış açılarının farklı oluşu da kendini belli eder.

Farabî'ye göre yöneticiler, iyi, doğru ve güzeli gerçekleştirerek toplumda insanların mutluluğunu sağlar. Belirtilen niteliklere sahip olmadıkları takdirde, mutsuzluk yaratırlar.

Farabî, ideal toplum konusunu bu açıdan değerlendirir ve mutluluğa erişmek için el ele vererek çalışan bir milleti **"erdemli millet"**, bütün milletleri mutluluğa ulaştırmak üzere iş birliği ederek çalışan evrensel düzeydeki insanlığa da **"erdemli dünya"** der.

Böylece, erdemli toplumdan erdemli bir "dünya devleti"ne ulaşılır.

Fakat işte bunu Batılı düşünürlerin yapıtlarında göremiyoruz. Platon'u bir yana bırakacak olursak, bu olgu bize Rönesans'ın kaynağını teyit eder mi acaba?

Ekonomik Sistem

Burada ekonomik sistem deyince, bunu "üretim kaynakları ile ürünlerin işleniş, değerlendiriliş ve tüketiliş biçimi" anlamına gelmek üzere kullanmak istiyorum.

Tarihteki ünlü düşünürlerden çoğu, bir ülkedeki ekonomik sistemin, devletin kuruluşunu ve siyasal rejimini diğer birçok etkene oranla öncelikli olarak etkilediğini kavramıştır. Nitekim birer ideal devlet yapısı tasarlayanlar da bu pek önemli noktayı özenle ele almaktan geri kalmamıştır.

Platon, "Mutluluk, toplumun yalnızca bir bölümü için değil, bütünü için olmalı." görüşünü benimsemiştir. İdeal kentinde, zengin ve yoksul ayırımına yer olmayacağı görüşüne varmıştır. Bunu gerçekleştirebilmek için özel mülkiyetin kaldırılmasını önerir. Bunu önerir ama toplumun asal yapısı olan özgür insanlar (yurttaşlar) ve köleler ayırımına dokunmaz.

Platon'un tasarladığı sistemin işleyişi şöyle özetlenebilir: "Üretilen her şey toplumun gereklerine göre pay edilir. Açgözlülüğün habercisi olan ticarete hiçbir şekilde yer verilmez. Yalnızca yurttaş olmayanlar ticaret, zanaatkârlık ve işçilik yapabilir. Kentin yurttaşları, çalışma ve üretimlerini herhangi bir ödül ya da karşılık beklemeksizin, yurttaşlar toplumu için yapar."

"Utopia"da, Platon'un temelini attığı ekonomik sistemin daha uyumlu bir biçim alarak belirli kurallara bağlandığı görülür. Thomas More'un sistemi şöyle özetlenebilir: "Çiftçilik herkesin genel mesleğidir. Ancak herkes, bunun dışında bir diğer sanat ya da fen dalında da uzmanlaşır. Devlete ve topluma yararlı olacak her iş aynı derecede önem ve değer taşır. Özel mülkiyet yoktur. İnsan, kendi malının peşinde koşmak yerine başkalarının gereksinmelerini karşılamaya çalışır. Yaşam için gerekli her şey bol bol vardır. Kimse gereksinmesinden fazlasını almayı düşünmez. Para yoktur. Dolayısıyla hile, dolandırıcılık, hırsızlık, kavga, korku, bekçilik gibi şeylere gerek yoktur."

Tommaso Campanella'ya göre; toplumdaki tüm kötülük ve haksızlıklar insanın hırslarından ve bencilliğinden, sadece kendisini düşünmesinden, başkalarına yaşam hakkı bile tanımamasından ileri gelir. Dünya malı paylaşılınca, herkes kendi payına düşenin az olduğu kaygısına düşer.

"Güneş Ülkesi"ndeki ekonomik sistem şöyledir: "Her şey devletin mülkiyeti altına alınmıştır. En basit bir giyim eşyasının bile özel mal olmadığı bu beldenin insanları "dayanışma bilinci" ve "topluma yararlı olma isteği" ile çalışır. Mal, mülk ve paraya tutsak olmazlar.

Böylece, insanları alçaltan, yalancılık ve hileye yönelten, kurnazlık ve hırsızlığa neden olan yoksulluk da ortadan kalkar. Gururun, bilgisizliğin, hainliğin ve bencilliğin kaynağı olan zenginliğe olanak tanınmamıştır."

Her üç yazar da "mal ve mülk tutkusu" ile "para"nın kötülüklere yol açarak "insan sevgisi"ni ortadan kaldırdığını ileri sürmüştür. "Toplum sevgisi"nin amaç edinilmesi gerektiğini özenle savunarak, özel mülkiyet olgusuna kesinlikle yer verilmemesi üzerinde birleşmişlerdir.

Önerilen ekonomik sistemin temel ilkesine ilişkin bu görüş, insanlara karşı duyulan güvensizliği yansıtır. İnsanların birbirlerini herhangi bir biçimde kötüye kullanmamaları gerekli görülmektedir. Hırsların, bencilliğin, kıskançlığın giderilmesi, toplumun genel yararının tüm bireysel yararların üzerinde tutulması önerilmektedir.

Bu dileğin eleştirilebilecek hatta yadırganacak bir yanı olmasa gerektir ama yazarların bunu sağlamak için önerdikleri yöntem tartışmaya açıktır.

Üçünün de birleştiği nokta, toplumu oluşturan bireylerin farklı ekonomik düzeylere erişebilmesini engellemektir. Hatta böyle bir şeyi akıllarından bile geçirmemelerini sağlamaktır.

Bu düşünce salt Thomas More'a özgü olsaydı. «*O da böyle düşünmüş.»* denip geçilebilirdi. Fakat Campanella ve Platon için aynı şey söylenemez. Çünkü bu ikisinin arasında ayrı ayrı iki çelişki vardır. Güneş Ülkesi'nin insanlarının üstün bir düzeyde erdemli olduğu söylenmektedir. Gerçekten öyle olsa, bu tür önlemlere hiç gerek kalmazdı. Platon'un devletinde ise "düşünce özgürlüğü" egemen kılınmıştır. Gerçekten öyle ise "kişilerin bazı şeyleri akıllarından bile geçirmemeleri" diye bir şey olamaz.

Platon'un devletinde, aranılan dengeli toplumsal yaşam tarzı "yurttaşlar için geçerli yasalar" ile sağlanmaktadır. Bunlar köleler için geçerli değildir.

Thomas More, dengeyi "bolluk içinde kendiliğinden oluşacak akılcı düşünce"ye bağlamıştır.

Tommaso Campanella ise "bilinçli kişilerin oluşturdukları bir toplum içinde düzenli bir biçimde işleyecek olan bir devletçilik politikası" tasarlamıştır.

Üçünün de gözden kaçırmış olduğu önemli bir nokta var: Zenginlik salt bireye üstünlük sağlamaz.

Eğer zengin olan kişi aynı zamanda erdemliyse, yurtsever ve insansever niteliklerle bezenmişse, zenginliğiyle elde ettiği olanakları hayırlı işlere ve toplumun yararına da kullanabilir. Böylece toplumu oluşturan bireylere mutluluk sağlar; kendisi de bundan ötürü mutlu olur.

Bu üç ünlü ideal devlet tasarımında görülen idealizmin, insanlara karşı duyulan sevginin bencillikten daha güçlü, zengin kişilerin de erdem sahibi olabileceğine ilişkin bir ülküsel düşünüye varamamış olduğu anlaşılıyor. Belki umutsuz görüldüğü içindir ki, olan toplumun iyileştirilmesi değil, bambaşka bir toplum yaratılması düşünülmüştür. Oysa bir ülkede toplumu düşünen, onun esenlik ve mutluğu için çaba gösteren varlıklı insanlar olabilir. Bunun için yoksul olmak zorunlu değildir.

Kimilerince bu görüş "gerçek dışı" olarak nitelenebilir. Ancak burada konu ideal toplum düzeni, ideal devlettir. Yapılan tasarımın günümüzdeki yanlışlıklarla uyuşması zorunlu değildir. Önemli olan, bunların giderilebilmesidir.

Üç yazarın da bunun farkına varamamış olduğu kanısına vardım.

***

Açıkça görebileceğiniz üzere, ideal devlet konusu üzerinde araştırmaya giriştiğimde, Platon, More ve Campanella üçlüsünü ele alıp karşılaştırma yapmayı öngörmüştüm. Oysa işin içine bir de Farabî'yi aldığımız zaman biraz farklı öneri ve değerlendirmelerle karşılaşıyoruz.

İdeal devlet ve iyi bir yönetim arayışı, bu saydığım dört yapıt ve düşünür ile sınırlı değil... Eski Roma'da yaşamış Cicero, Ortaçağda St. Augustine, Thomas d'Aquino, İbni Haldun; sonrasında Niccolo Machiavelli, Thomas Hobbes, Jean Bodin, John Locke, Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau gibi büyük düşünürler hep ideal devletin ne olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Çeşitli siyasî ve iktisadî doktrinler de ideal devlet arayışı içerisinde yer almıştır. Faşizm ve Nasyonal Sosyalizm gibi ideolojiler devleti kutsallaştırırken, anarşizm gibi akımlar birey özgürlüklerini çiğnediği savıyla devlete tamamen karşı olmuş hatta tamamen ortadan kaldırılması gerektiğini savunmuşlardır.

Sosyal Düzen

Utopia'da Doğu ülkelerinin özellikle kırsal kesimine özgü olmakla birlikte kentsel kesiminde de rastlanan **"ataerkil aile modeli"** öngörülmüştür. Bu tasarımdaki varsayımsal ülkede yürürlükte olan sosyal düzenin temel öğeleri şöyle özetlenebilir: "Tüm erkek çocuklar, yaşamları boyunca aynı aile içinde kalır. Evin egemeni en yaşlı babadır. Evlenen kızlar kocalarının ailesine katılır. Kentlerin nüfusu belirli bir düzeyde tutulur; bunun için aile plânlamasına çok özen gösterilir. Erkekler gibi kadınlar da çalışır ama bedensel yeteneklerine uygun hafif işler yaparlar. Temel ilke olarak herkes özgürdür; kölelik yoktur. Yabancı bir ülkeden gelen bir köle de orada diğer insanlar gibi özgürdür.

Bu ülkede kölelerin çocukları köle olarak değil, "özgür insan" olarak doğar. Savaş tutsakları köle olarak çalıştırılmaz. Çok ağır bir suç işleyen kişi ya idam edilir ya da köle olur; sadece bu durumda özgürlüğünü yitirir ve yaşamı boyunca karın tokluğuna çalışmak zorunda kalır."

Güneş Ülkesi'ndeki sosyal düzen Utopia'dan hayli farklıdır. Köle ile savaş tutsağı arasında fark yoktur. Ancak, özel mülkiyet olmadığı için, köleler kişilere değil devlete hizmet eder. Devlet eliyle kölelerin alım satımı bile yapılabilir. Diğer öğeler şöyle özetlenebilir: "Cinsel ilişkilerin amacı belli insan soyunun değil, insanlık soyunun sürdürülmesidir. Bu nedenle kadın ile erkek arasındaki ilişkiler, en verimli dölün alınabileceği biçimde özenle düzenlenir ve hepsi toplumun ortak çocuğu olur."

Bu farklılık şaşırtıcıdır. Utopia tutucu bir aile modeli üzerine kuruluyken, Güneş Ülkesi'nde "aile" kavramı tümüyle kaldırılmıştır. Bu benzemezlik, yazarların kendi ülkelerine özgü ve onlara göre yozlaşmış sosyal yaşam düzeninin çok farklı oluşundan ileri gelir. İlkel toplumlardaki aile düzeni özlenmiş gibidir.

Konuyu başka kaynaklardan yararlanarak incelersek, İngiltere'de yüzyıllardan beri korunmuş olan geleneksel aile düzeninin o dönemde bozulmaya başladığını görürüz. Thomas More, 8. Henry'nin girişimine şiddetle karşı çıkmıştır. Roma Katolik Kilisesi'nden yana olduğu söylenebilir. Tommaso Campanella ise kendi ülkesinde Katolik Kilisesi'nin uyguladığı ağır kurallara karşı çıkmıştır.

16. yüzyılda İngiltere'de "yurttaş" sayılan soylular ile özgür insanların yaşam tarzları, gerek dinsel inançlar gerekse öteden beri benimsenmiş gelenekler bakımından giderek yozlaşırken, Thomas More, ideal ülkesini bu duruma bir çözüm yolu olarak görmüş olsa gerektir. Kölelik düzenine karşı çıkması, soyluların küçümsedikleri bu insanların geleneksel yaşam tarzını çok daha olumlu bulmasından ileri gelmektedir.

Campanella ise şöyle der: «Bir evi, bir karısı ve kendi çocukları olan insan mal ve mülk derdine düşer. Kendini zengin olmak ve oğlunu yükseltmek kaygısından kurtaramaz. Bu nedenle, Roma İmparatorluğu dönemindeki gibi yurt sevgisinin üstün tutulabilmesi için, bireysel çıkarların yanı sıra *"aile çıkarları"* diye de bir düşünce olmamalıdır.» Nitekim Güneş Ülkesi'nde kölelerin ve savaş tutsaklarının ülke halkı ile hiçbir ilişkisi olmaması da öngörülmüştür. Burası bir **"kapalı toplum"** gibidir. Campanella şunu savunur: «İdeal bir ülke tüm dünyayı içerecek kadar geniş olamaz. İdeal devlet, bir evrensel niteliğe bürünemez. Diğer ülkelerde "insanın insana sahip olması" gibi kötülükler, buna yol açan savaşlar sürebilir ama Güneş Ülkesi özgürlükçü ve barışçıdır. Yöneticiler, bu gibi kötülüklerin kendi ülkelerine sıçramaması için gereken önlemleri alır hatta bunun için kendilerini korumak üzere savaşa girerler. Savaş tutsakları, Güneş Ülkesi'nin salt kendini öteki ülkelerin kötülüğünden korumak amacıyla girdiği bir savaştan arta kalır.»

Ülkenin yabancılardan yalıtılmasına Thomas More ve Platon da değinmişlerdir. Campanella ise bu konuyu her şeyden önemli, öncelikli tutmuştur; bir ideal toplumun ancak tüm yabancılardan soyutlanırsa "ideal" olabileceği görüşündedir.

Platon sosyal düzenin ayrıntılarına girmemiş, sadece köle sınıfını korumayı öngörmüştür. Yurttaşlar ile kölelerin haklarını birbirinden ayrı tutarken, şunu savunmuştur: «İster yurttaş ister köle olsun, erdemli olan herkes önce insandır. Ona insanlığını kazandıran, belli bir soydan gelip özgür doğmuş olması değil, erdemidir.» Sık sık geometrik benzetmeler yapmıştır: «Hiçbir üçgen tam bir üçgen değildir. Gerçek üçgen ancak bir düşüncedir. Önemli olan, gerçeğin nasıl göründüğü değil, erişilmesi gereken bir gerçeğin var olduğunu kavrayabilmektir. Nasıl geometride elde edilen sonuçlar biçimleri nesnelerle göstererek değil de düşünce yolu ile çıkarılıyorsa, ideal kenti oluşturacak salt iyilik, salt güzellik ve salt doğruluk gibi kavramlar da ancak düşüncelerde anlam kazanır. Eğer ideal kentin kuruluşu gerçekten salt ise, kent bütün iyilik, güzellik ve doğrulukları sağlamak için kendi kendine yeterli olur. Ancak, böylesine erdem dolu bir kente yakışmayacak olanlar için bir başka kent kurulmalı, öyle kişiler yasalarla kıskıvrak bağlanmalıdır. Yasalar, devlet gücünün ve cezalandırma organının temsilcisi değil, erdemin yardımcıları olmalıdır. Yasaların benimsenmesi için de kaynaklarını dinden almaları gerekir.»

Platonik Üçgenler:

Dinsel İnançlar

Platon'un ideal kentinde, Antik Yunan'daki çok tanrıcı (politeist) dinin ezgileri kendini gösterir. Ancak bu kentte tanrılardan da insanlar gibi "erdemli" olarak söz edilir. Yunan mitolojisindeki insan niteliğinde fakat insanüstü yetenekleri olan tanrılardan birçoğu aslında hiç de iyi, hiç de doğru değildir. Platon onları "ideal kentin tanrısı" olmaya yakıştıramaz. Bu kentin başka tanrıları olması gerektiği görüşündedir.

Atina'da dini eleştirenler çok ağır cezalara uğramıştır, malûm... Oysa Platon'un yapıtlarında din eleştirilmez. Bu konu ile bağlantılı düşüncelerinde eleştiri sayılabilecek bir anlatımdan özellikle kaçınmıştır. Onun din anlayışı, doğrudan değil, bir süre ölü kaldıktan sonra dirilmiş bir askerin ağzından şöyle aktarılır:

«Kötüler yer altına inip işkencelere uğratılıyor. İyiler ise eller üzerinde göklere yükseltiliyor. Öldükten sonra ölüm ötesi dünyada yeniden doğanlar, önlerine konan iki tür yaşam biçiminden birini seçiyor. Paraya düşkün olanlar, başka kötülükler bulunsa da paranın üzerine atılıyor.» Onlara kendi alın yazılarını kendilerinin çizmekte oldukları anımsatıldıktan sonra, "Paranın ve bencilliklerin sahibi çoktur ama iyiliğin hiçbir sahibi yoktur. Ondan istediğiniz kadar alabilirsiniz." der.

Platon, kötülüğe karşı iyiliğin erdemini vurgulamakla birlikte, ideal kentindeki dinsel inançları kesin bir biçimde betimlememiştir. Sözünü ettiği "yeniden doğuş" inancı zaten yeni bir şey değildir. Bunu ne savunur ne de yadsır. Ancak "ruhun ölümsüzlüğü" üzerinde özenle durur. «Beden ölüyorsa yetersizliğinden ötürü ölüyor. Oysa saltık olan hiçbir şey ölmez.» der. Böylece, dinde asıl önemli noktanın, **"bilinçli bir ruh temizliği"** olması gerektiğini vurgular.

***

"Güneş Ülkesi"nde yaygın olan din, Katolik Kilisesi'nin katı dogmalarından arındırılmış bir Hristiyan mezhebine benzer. Dinin ezgilerini Mazdaizm ile Mitraizm'den taşır ama belli başlı hiçbir mezheple tam olarak örtüşmez. Hıristiyanlık Avrupa'da giderek yaygınlaşırken en büyük rakibi Mitraizm olmuştu. "Güneş Ülkesi"ne bu adın verilmesini etkilemiştir.

Campanella şöyle der: «Tanrı gökyüzüne ve özellikle Güneş'e tüm zenginliğini, parlaklığını ve güzelliğini vermiştir. İnsanları yeryüzünde yüce bir amaç için ve geleceği de kapsayan bilgisiyle hazırladığı bir plâna göre yaratmıştır. Tanrı en üstün güçtür; buyrultusuna karşı gelinemez. Toplumun günahlarına karşılık Tanrı'ya gönüllüler arasından kurbanlar verilir. Ancak Tanrı bağışlayıcıdır. Bir insanın yaşamını bu uğurda yitirmesini istemez ve onu topluma geri verir.»

Böyle bir "tanrı anlayışı"nın ötesinde "Güneş Ülkesi"ndeki dinsel yaşam ilkeleri, Katolik Kilisesi'nin dogmalarına karşı çıkmıştır. Gerçi "ruhun ölümsüzlüğü" ile "bu dünyadaki yaşamdan sonra iyiliklerin öteki dünyada ödüllendirileceği ve kötülüklerin cezalandırılacağı"na ilişkin asal inanç ilkesini korumuştur ama Katolik Kilisesi açısından bu kadarı yetmez. Campanella, İsa'nın "Tanrı'nın oğlu" olduğunu yadsıyınca, zindanın kapısı ona da görünmüştür.

***

Utopia'da, ülkede birbirinden farklı birçok din olduğundan söz edilir. Bir yurttaşın, bunlardan istediğini seçebildiği belirtilir. Ancak bu çeşitli dinlerin inanç ilkeleri arasında büyük çelişki yoktur. Farklılıkların çoğu ilkelerde değil, uygulamada yani tapınma yöntemlerindedir. Dolayısıyla bir Utopialı, kendi inanç eğilimine uygun bir dini kolayca bulur ve toplumu içinde bir heretik (sapkın) olarak kalma tehlikesini savuşturur. Böylece Thomas More, tapınma yöntemi farklarının toleransla karşılanmasını, insanlar arasında bu nedenle bölünme oluşmaması gerektiğini savunur. Ancak bu görüşünü sırf yapıtında değil, bir devlet ve din adamı olarak da ortaya serince, hele bir de Kralın boşanıp bir başkasıyla evlenmesine karşı çıkınca, kendi acıklı sonunu hazırlamıştır.

Utopia'daki dinin özelliği şöyle özetlenebilir: "Evrende bir tanrısal güç vardır. İnsanlar bu gücün varlığını bilir ama kaynağını bilemez. Bu güç sonsuzdur ama açıklanabilmesi olanak dışıdır. Açıklansa bile anlaşılamaz; insan zekâsının kavrayabilme ve erişebilme olanağının çok üstündedir. Bu güç, sadece üstün oluşuyla değil, içerdiği niteliklerle de yeryüzünün her yanına yayılmıştır. Her şeyin başlangıcı, artışı, süregidişi, değişimi ve sonu bu tanrısal güç nedeniyle oluşur." Din ile devlet işlerinin ayrılması konusunda o dönem için hayli ileri sayılabilecek bir adım atılmış, dinsel tolerans olabildiğince geniş tutulmuştur ama bir eksiklik vardır: Dinlerin birleştiği tanrı kavramı, aslında "vicdan özgürlüğü"nü tanımamaktadır.

Avrupa'nın 16. yüzyıldaki genel durumu göz önüne alınırsa, Thomas More'dan daha fazlasını beklemek haksızlık olur. Utopia'nın yazımından kısa bir süre sonra doğan Protestan mezhepleri de vicdan özgürlüğünü desteklememiş, bireyin istediği dini ya da inancı seçmesine olanak tanımamıştır. Farklı dinlerden olanların aynı toplumda bir arada, barış ve mutluluk içinde yaşayabilecekleri henüz düşünülememektedir.

Utopia ile Güneş Ülkesi'nde sözcükler değişik, anlatım yöntemleri farklı, din kavramı birbiriyle uyum içinde olmasa da genel olarak her ikisi de Hıristiyan dininin sınırlarını zorlamaktan sakınmıştır. Thomas More zaten din adamıdır. Roma Katolik Kilisesi, İngiltere'de **Anglikan Kilisesi**'nin kuruluşuyla birlikte orada yitirmiş olduğu güç ve egemenliği, Kıta Avrupası'nda Protestanlığa karşı korumak için uğraşırken, Campanella'nın yaptığı betimleme oldukça büyük bir yüreklilik sayılabilir.

Platon'un tutumu ise her ikisinden de farklıdır. Antik Yunan'da dinsel baskı olmaması nedeniyle, ideal kentindeki dinsel ilkeleri rahatça "erdem", özellikle "doğruluk" kavramı üzerine oturtabilmiştir.

Din konusunda Farabî'nin bakış açısına değinmeden geçmemeliyiz.

Farabî için gerçek mutluluk ahirettedir. Fakat dinsel yaşam dünyevî yaşamdan ayrı ve kopuk değildir; tersine dünyevî yaşamın merkezidir. Erdemli kentte, bu dünya ile öteki dünya mutluluğu birlikte gerçekleşir. Bu kentin yöneticisiyle evrenin yöneticisinin farklı olmaması gerekir. Nitekim öyledir de… Ancak dünyevî yönetim doğrudan değil dolaylı olarak vahiy ve peygamberler aracılığıyla gerçekleştirilir. Bütün evren Tanrı'nın iradesinin somutlaştığı bir yerdir. Erdemli kenti yöneten, bunun aracısıdır.

İdeal Toplum

Başta belirtmiştim: Ne Platon, ne More ne de Campanella birer ideal devlet tasarımı oluştururken, bunu kendi toplumu için düşünmüştür. İdeal devletin ve kurumlarının nasıl olması gerektiğini kendilerine göre ortaya koymuş, bunun için nasıl bir toplum gerektiğini oluşmasını tasarlamış, bunları kendi toplumları bakımından umutsuz görmüşlerdir.

Aynı konu üzerinde çalışmış başka düşünür ve yazarların bunlara benzer yapıtlarının da bu bakımdan hemen hemen aynı nitelikte olduğunu gördüm. Hepsinin birleştiği görüşe bakılırsa, "ideal devlet" ancak "ideal toplum" gerçekleştikten sonra kurulabilir. Buna karşın, bir ideal devlet biçimi tasarlamış tüm yazar ve düşünürlerin, kendi toplumlarının etkisi altında kaldıkları belli... Tasarımlarında, kendi ülkelerinde "yanlış" olan birçok şeyin yerine kendilerince "doğru" olanı yerleştirmiş ama hiçbiri konuyu dünya çapında ele almamış...

Zaman Etkeni

Bu tasarımlardaki varsayımsal zaman dilimi bakımından ilgili çağa özgü niteliklerin korunduğunu da fark ettim.

Thomas More ile Campanella'nın çoğu düşünceleri birbirine daha yakın... Onlardan yaklaşık iki bin yıl kadar önce yaşamış Platon'un düşünceleri hayli farklı... Farabî ise ortada…

Demek oluyor ki günümüzde bir ideal devlet tasarımı yapılacak olursa, bu tasarım da önceki yüzyılların tasarımlarından hayli farklı olur.

Bunun en önde gelen nedeni bilimde olduğu gibi düşünce alanındaki gelişmenin de hızlı bir değişim göstermesi olsa gerektir.

Nitekim "bilim kurgu" türündeki çağdaş yapıtları şöyle bir gözümüzün önüne getirirsek, bundan 10-15 yıl önceki roman ve filmlerdeki yaklaşım ile yeni yazılmış olanlar arasında hayli fark buluruz. (Şimdi buna 20 yıl daha ekleyin.)

19. yüzyılda, sanayi devriminin etkisiyle öncekilerden çok farklı tasarımlar görülür. Bu dönemde "ideal toplum" kavramı artık önemini yitirmiştir. Önceliği, herhangi bir topluma bağlı olmaksızın **"ideal devlet yönetimi"** ve **"ideal ekonomik sistem"** tasarımları almıştır.

Kapitalizmin oluşumundan sonra emekçileri yücelten ama halkı sisteme uymaya zorlayan sosyoekonomik doktrinler ilgi çekmiştir. Bu tür tasarımlar, bir türlü iyileştirilemeyen, yozlaşması önlenemeyen devlet kurumlarının **"sosyal adalet"** özlemine aykırı düşen uygulamalarının giderilebilmesi düşünüsüyle ortaya çıkmıştır.

20. yüzyılda bu tasarımların yer yer uygulamaya konduğu da izlenmiştir.

Ancak sistemi korumak amacıyla bu kez baskı yönteminin uygulanmış olduğu gözden kaçmaz. İnsanlar arasında **"eşitlik"** sağlanması uğruna özgürlükler kaldırılmıştır.

Özgürlük olmayınca isteklendirme (teşvik) yetersiz kalmaktadır. İnsanları isteklendirebilmek için, gelişim doğrultusundaki yararlı çalışmanın karşılığında ödüller verilmekte, ayrıcalıklar sağlanmaktadır. Bu ise başta öncelikli tutulan eşitliği ortadan kaldırmakla özdeştir.

Öte yandan devletin yozlaşması önlenememiştir. Sonunda bu sistemin de yürümediği, bilim ve teknikteki ilerlemeye olsa olsa bir aşamaya kadar hız kazandırabildiği, sonra bunun da durakladığı, toplumu oluşturan bireylere ise hiçbir zaman mutluluk sağlayamadığı görülmüştür.

***

19. yüzyıl sonrasında bilim ve teknikteki hızlı ilerleme, hele kitle iletişim olanaklarının gelişimi, hangi düzeyde olursa olsun toplumların kendi içlerine kapanık kalmaları olgusunu da olasılığını da ortadan kaldırmıştır.

Artık herhangi bir toplumda insanların, dünyanın her bir yanında neler olup bittiğini, başkalarının nasıl düşünüp nasıl yaşadığını öğrenmelerinin engellenmesi hemen hemen olanaksızdır. Bu nedenle günümüzde 18. yüzyıl öncesindekilere benzer türde bir **"kapalı ideal toplum"** tasarımı yapma olanağı kalmamıştır. Yapılsa, anlamsız olur.

Amerika Birleşik Devletleri'nin ünlü başkanlarından Abraham Lincoln, demokrasiyi, "halkın, halk tarafından, halk için yönetimi" olarak tanımlar. Ona göre ideal devlet ve yönetim, "temsil", "katılım" ve "denetim" kavramlarının varlığı ve işlerliği ile olanaklıdır. İçinde bulunduğumuz çağ, birçok acı tecrübe ile bize şunu öğretmiştir ki, yönetim gücünün sınırlandırılmadığı bir siyasal düzen, artık demokrasi olmaktan çıkar ve keyfiyet rejimine dönüşür.

***

Şimdi 21. yüzyıldayız.

Artık bir ideal devlet ya da bir ideal toplum tasarımı çok dar kapsamlı kalıyor.

Bunların yerine **"ideal insanlık tasarımı"** peşinde koşmak gerekiyor.

Günümüzde, düşünce alanındaki gelişmeler de giderek hız kazanıyor. Bu nedenle bugünün görüş ve yorumları pek yakın bir gelecekte eskimiş, "çağ dışı" kalmış sayılabilir. Bununla birlikte, 2500 yıl gibi uzun bir sürenin bile görüş ve öğütlerini bir türlü eskitemediği Konfüçyüs'ün bu konu ile bağlantılı uyarısına kulak vermekte yarar var:

"Devletin düzenlenmesinden önce ailelerin bir düzene sokulması, ondan önce bireylerin kendilerini düzeltmeleri, bunun için ise öncelikle içtenlikli olmayı başarmaları, ancak bunların hepsinden önce dünyayı tüm gerçeği ile ve olduğu gibi görmeye çalışmaları gerekir."

***

Tüm bu bilgileri Öztekin abinin önerisi sayesinde, biraz daha ayrıntıya girip araştırma yaparak edindim. Ona borçluyum.